

Л. КОБИЛЯНСЬКА, здобувач
ІСЕМВ НАН України

НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ТА ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОТЕКЦІОНІЗМ

Сучасний світ є світом націй, а отже, національних економік та національних держав, що неминуче приводить до міжнаціональної конкуренції в політиці, економіці, культурі. Водночас, кожна з цих виокремлених сфер є не лише «полем бою», а й засобом боротьби, що знову нагадує про можливість політичного, культурного, економічного імперіалізму.

На межі економічної теорії та теорії націоналізму можливе формування таких теоретичних підходів, які дадуть можливість по-новому осмислити проблеми наздоганяючого національного економічного розвитку та протекціонізму як його головного засобу.

На думку Е. Сміта, національна ідентичність подвійна. З одного боку, вона охоплює історико-органічний аспект — історична територія («рідний край»), спільні міфи та історична пам'ять, спільна масова і громадянська культура. З іншого боку, соціально-системний аспект — єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів нації, а також спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території. Обидва аспекти підтримують і підсилюють один одного. Так, національна міфологія може консолідувати націю, зробивши її потужною економічною та політичною силою. Разом з тим, етнос перетворюється на націю лише за умови отримання чи завоювання ним власного економічного та політичного простору. На думку того ж Е. Сміта: «З погляду економіки нації гарантують здобуття контролю над територіальними ресурсами, зокрема й людськими. Вони виробляють також єдиний поділ праці, сприяють пересуванню товарів та робочої сили, розподілу ресурсів між членами нації в межах батьківщини. Визначаючи членство, кордони й ресурси, національна ідентичність дає можливість раціонально обґрунтувати ідеали національної автаркії». Ще більш радикальних поглядів на історію чи, навіть, економіку націоналізму дотримується інший відомий теоретик — Е. Гелнер, котрий вважає націоналізм цілковитим породженням індустріальної епохи, одним з її основних наслідків. На його думку, «націоналізм — це не пробудження і самоствердження цих міфічних, нібито природних, іманентно наявних одиниць. Навпаки, це утворення нових одиниць, які, з одного боку, пристосовані до сучасних умов, а з іншого — охоче використовують культурну, історичну та іншу спадщину донаціоналістичного світу як сировину. Ця сила — гін до нових спільнот, що побудовані на нових принципах відповідно до нового поділу праці, — є справді могутньою, хоча й не єдиною в сучасному світі, і її не можна вважати непереборною». Таким чином, націоналізм має вагомий економічний вимір і є породженням, у тому числі, економічних умов індустріальної цивілізації. Оскільки історико-еволюційною властивістю останньої є нерівномірність розвитку, то неминучою є конкурентна боротьба між націями — їхніми економіками та державами. У цьому сенсі і зринає історична необхідність протекціонізму як засобу боротьби тих націй, які пізніше стали на шлях індустріального розвитку.

Проблематика націоналізму отримала своє відображення у творчості видатного соціолога та економіста І. Валлерстайна. Найважливішим є те, що націоналізм (як і расизм та етнізм) він розглядає і висновок з такого базового концепту, як «капіталістична світ-економіка». На його думку, націоналізм є породженням протистояння держав і народів у межах тріадного поділу світової спільноти на ядро, напівпериферію та периферію. За І. Валлерстайном, націоналізм виникає в процесі боротьби як між самими народами й державами світ-системного ядра, так і між цими народами й державами та рештою світу (напівпериферією та периферією). Таким чином, нація, націоналізм, національна держава є інструментами та відображенням

«змагання за переважаючі позиції в ієрархії» капіталістичної світ-економіки. Остання, на думку цього мислителя, ґрунтується на нерівності та експлуатації (перша є умовою другої), що призводить до постійної боротьби за домінування — окремих соціальних груп за домінування в межах національних суспільств; окремих національних держав (переважно великих) за домінування в межах світ-системного ядра; пригноблених та експлуатованих націй напівпериферії і периферії проти націй і держав світ-системного ядра.

Валлерстайнівський капіталізм є вкрай кризогенеруючою системою, результатом чого стало виникнення, розвиток і сповідування різноманітних націоналізмів як форм боротьби за домінування. До того ж І. Валлерстайн стверджує, що нації, націоналізм, національні держави є винятковим породженням капіталістичної світ-економіки, а до виникнення цієї системи їх просто не існувало. На його думку, уся глобальна міждержавна система є політичною надбудовою капіталістичної світ-економіки.

Таке антагоністичне бачення всіх трьох явищ і категорій приводить до необхідності розгляду форм і методів боротьби націй і держав за домінування. Серед останніх передусім виокремлюються великодержавні війни між націями і державами світ-системного ядра та національно-визвольна боротьба народів периферії та напівпериферії. Крім того, слід виокремлювати «м'які» форми боротьби, одним із різновидів якої є протекціонізм. Капіталістична світ-економіка завжди генеруватиме міжнаціональне протистояння, як і все нові та нові нації. Єдина умова, за якої ця боротьба припиниться, — це зникнення самої системи, її заміна іншою глобальною формацією.

Міжнародний досвід економічного становлення багатьох, нині успішних, розвинутих країн світ-системного ядра та частини країн з перехідною економікою переконливо свідчить про надзвичайну важливість такого фактора піднесення та, навіть, «оздоровлення» національних економік, як зовнішня торгівля. Вихід країн на світовий ринок відкриває нові можливості та надає перспективи для подальшого прогресу суспільства, а інтенсивна зовнішня торгівля дозволяє забезпечити позитивне сальдо платіжного балансу, зменшити чи ліквідувати зовнішні борги, розширити ринки збуту, збільшити приплив іноземних інвестицій, посприяти технологічному обміну. Однак, для держав з транзитивним статусом, зокрема України, виникає дилема щодо обрання однієї з двох форм і стратегій зовнішньоторговельної діяльності — вільної торгівлі чи протекціонізму. У разі відкритості економіки масове ввезення більш дешевої та якісної продукції не залишає шансів для становлення й подальшого розвитку базових галузей промисловості та аграрного сектору національного господарства. У свою чергу, рецесія та депресивний стан економіки невідворотньо призводить до занепаду у сфері національної інфраструктури, особливо в галузях освіти, науки, охорони здоров'я, адже достеменно відомо, що активну соціальну політику здійснюють країни з порівняно високим рівнем економічного розвитку.

Протекціоністські заходи покликані захистити національного виробника від потоків більш конкурентоспроможних товарів іноземного виробництва, даючи можливість реалізувати власну продукцію на власних ринках й у такий спосіб підтримати вітчизняну промисловість. Проте, надмірний протекціоністський захист шкодитиме економіці країни, «консервуючи» технологічно відсталі (енергомісткі, матеріаломісткі, працемісткі) галузі виробництва, спричиняючи випуск неякісних товарів та провокуючи зворотні санкції у відповідь з боку інших держав.

У цьому сенсі необхідно зазначити, що декларування цілковитої відкритості національного господарства як основи гармонізації і стабільності світової економіки й міжнародних відносин не має нічого спільного з конкретною зовнішньоекономічною й зовнішньополітичною практикою. Активну протекціоністську політику провадять навіть стабільні економіки провідних країн світу, завдяки чому утворюються регіональні інтеграційні осередки та могутні центри конкурентного протистояння. Пропа-

гуючи відкритість, лідери світової економіки вдаються до методів прихованого протекціонізму — нетарифних обмежень чи тимчасової відкритості кордонів для окремих видів товарів, суворо обмежуючи при цьому структуру імпорту.

З історії розвитку міжнародно-економічних відносин відомо, що США впродовж більшої частини свого існування здійснювали політику митних обмежень і досить високих тарифів, які в той період дозволяли підтримати економіку США в конкурентній боротьбі з європейськими індустріальними гігантами на чолі з Великобританією. У свою чергу, Великобританія хотіла бачити весь світ економічно відкритим і готовим прийняти товари та послуги наймогутнішої та найефективнішої на той час економіки. Така ситуація тривала майже до кінця XIX ст., і лише з початком німецької економічної експансії, що охопила й британську «фабрику світу», британське керівництво прийняло рішення захистити національну економіку за допомогою тарифних обмежень і відмовитися від ліберальної риторики стосовно відкритості світової економіки. Посівши чільне місце у світовій економічній ієрархії, США, які протягом майже двох століть протекціоністськи відмежовувалися від світової торгівлі, змінюють ставлення до глобальної ринкової діяльності на прямо протилежне і протягом останніх 50 років декларують відданість гаслу «відкритість національних економік та світових ринків», особливо послідовно борючись за відкритість світової економіки в процесі лібералізаційних раундів ГАТТ. Ліберальною ініціативою держав—лідерів світової економіки є також створена у 1996 р. Світова організація торгівлі (СОТ), яка продовжує традиції ГАТТ.

Має місце економічний протекціонізм і в політиці Китаю, не поширюючись лише на ті галузі промисловості, які морально й технічно застаріли та поступово згортимуться, або ж на сфері виробництва, які вже надійно зарекомендували себе і становлять конкуренцію світовим виробникам.

Цікавою з погляду протекціонізму є китайська тактика ведення переговорів щодо правил ГАТТ/СОТ. Китай узгоджує параметри лібералізації торговельного режиму вже понад десять років, виявляючи надзвичайну ретельність у питаннях, які, на думку китайського уряду, є стратегічними з погляду обраної політики соціального розвитку. Поступаючись мінімальним, країна отримує для себе максимальну користь. За цей досить тривалий проміжок часу в країні з високою динамікою економічного зростання з кризового стану на шлях стабільного розвитку було виведено не одну галузь китайської національної промисловості, і тому питання протекціоністського захисту для деяких секторів національної економіки вже не є настільки актуальним, як раніше.

Розвиток Латинської Америки в XX ст., попри багаті природні ресурси та вагомий «соціальний» капітал, все ще залишається кризовим, виявляючи, однак, певні закономірності: державний протекціонізм сприяє збільшенню економічного потенціалу, тимчасом як ринковий лібералізм призводить до його послаблення. У 1970-ті рр. (період руху до економічної самостійності) роль держави активізувалася, а із середини 1980-х рр., коли в Латинській Америці застосовувалася ліберальна модель зростання економіки, цей період отримав назву «втраченого десятиріччя». З огляду на обставини, для Латинської Америки жодна з двох основних економічних моделей — ринковий лібералізм чи державний протекціонізм — не є універсальною. Державна підтримка, яка не відповідає новим викликам та вимогам часу, гальмує розвиток суспільства. У цьому разі не останню роль відіграло використання держсектору місцевими олігархами та міжнародним капіталом у своїх приватних інтересах. Разом з тим, застосовування, ініційованих іззовні, рецептів переходу до ринкового лібералізму призводить до різного роду «шокових станів», які негативно впливають на результати економічних та соціальних перетворень.

У класичному розумінні протекціонізм (від лат. — заступництво, захист) — це економічна політика держави, спрямована на захист від іноземної конкуренції стратегічних галузей національної економіки та їх заохочення, тимчасовий захист відносно недавно створених галузей економіки, розширення зовнішніх ринків.

При застосуванні інструментів протекціонізму одним суб'єктом — державою, протекціонізм набуває форми державного чи національного. Останнім часом розвиток інтеграційних процесів зумовив появу протекціонізму, який упроваджують інтеграційні угруповання стосовно третіх країн. Такий протекціонізм має назву наднаціонального, або колективного.

Якщо брати до уваги об'єкти захисту господарської системи країни, то, відповідно до цього критерію, національний протекціонізм поділяється на селективний (захисний), наступальний (агресивний) та тотальний (суцільний).

Об'єктом захисту селективного протекціонізму є окремі галузі національної економіки. Традиційно, у світовому господарстві, до них належать сільське господарство (аграрний протекціонізм), сфера послуг, нові галузі економіки.

За наступального (агресивного) протекціонізму захищаються ті галузі економіки, які є перспективними, конкурентоспроможними чи найближчим часом здатні експортувати продукцію на світові товарні ринки.

Тотальний (суцільний) протекціонізм є поєднанням селективного та наступального, при цьому захищаються майже рівномірно всі галузі національної економіки.

За спрямованістю заходів протекціонізм можна поділити на два типи:

1) обмежувальний (імпортний), що містить систему інструментів та методів прямого й непрямого обмеження імпорту;

2) стимулюючий (експортний) як система інструментів та методів стимулювання національного виробництва, особливо експортного.

За терміном дії протекціоністські заходи поділяють на довгострокові (термін дії яких перевищує 2—3 роки), короткострокові та одночасні. Такий розподіл є значною мірою умовним.

Основним інструментом протекціонізму в міжнародній торгівлі тривалий час був митний тариф — податки на імпортовані товари у процентах від їхньої вартості чи у вигляді зафіксованого збору з одиниці товару незалежно від її вартості. Такі податки поповнюють бюджет кожної країни, однак головним їх завданням є забезпечення попиту на вітчизняну продукцію: вони надають можливість національним виробникам з більш високою, порівняно з іноземними, собівартістю продукції бути конкурентоспроможними на внутрішніх ринках збуту. Нині роль тарифного протекціонізму в чистому вигляді в міжнародній торговій системі має тенденцію до зменшення, натомість практикується поєднання тарифних і нетарифних інструментів протекціонізму.

Нетарифними заходами в міжнародній торгівлі є так зване добровільне обмеження експорту, а також ліцензування, квотування, установлення мінімальних імпортованих цін, застосування технічних бар'єрів, різного роду адміністративних формальностей, які стримують потоки товарів, високих імпортованих податків, механізму імпортованих депозитів.

Суть так званого добровільного обмеження експорту полягає в тому, що, під загрозою застосування особливо суворих методів обмеження імпорту одна держава змушує іншу скорочувати експорт певних видів товарів. Країна, яка взяла на себе зобов'язання, установлює експортні обмеження та слідкує за їх дотриманням (у разі кількісних обмежень) або стежить за дотриманням мінімально припустимого рівня цін, здійснюючи моніторинг експортної торгівлі (у разі зобов'язань підтримання цін на обумовленому рівні).

Квотування — більш жорсткий нетарифний протекціоністський метод порівняно з митним тарифом. Квоти зумовлюють установлення кількісних обмежень на ввезення іноземних товарів, завдяки чому іноземні виробники не зможуть підвищити конкурентоспроможність своєї продукції шляхом зниження цін, тому існує більше можливостей реалізувати вітчизняну продукцію. До того ж, за встановлення квот автоматично зменшується кількість імпортерів.

Протекціонізм може регулюватися з допомогою контролю за валютними операціями. Обмін валюти для розрахунків проводиться за багатьма курсами, унаслідок

чого затримується імпорт тих товарів, які потребують обміну валюти за найневигоднішим курсом обміну для країни-імпортера.

До заходів, які «ненавмисне» стримують імпорт виробів, належать також умови транспортування, митний режим, процедури класифікації та оцінювання вартості товарів, державна політика закупівлі в національних виробників, субсидування експорту, вищі податки на іноземні товари.

Нетарифний протекціонізм частіше застосовується країнами з високою динамікою зростання економічних показників до менш розвинутих країн і може проявлятися у формі:

- санітарних і фітосанітарних вимог, технічних умов, різного роду стандартів, технічних правил;

- антидемпінгових розслідувань з використанням інституційної недорозвиненості та недосконалості методик визначення випадків демпінгу. Таким чином створюються сприятливі умови для прийняття вигідних для себе рішень;

- обмежувальної практики діяльності іноземних ТНК, хоча останні мають усі формальні права не допускати у сферу своєї діяльності та заангажовані ринки в сучасних секторах економіки небажаних учасників;

- використання прихованих механізмів сприяння з боку політичних урядів, сприяючи просуванню товарів і послуг на перспективні зовнішні ринки.

Можна виокремити ще два типи протекціонізму, які є нетарифними за походженням: неопротекціонізм і так званий прихований протекціонізм.

Неопротекціоністськими заходами називаються обмеження на міжнародну торгівлю, які вводяться державами, як доповнення до традиційних митних форм обмеження небажаних потоків товарів чи послуг. До них належать заходи додаткового тиску на експортера товарів чи послуг у дану країну — ті самі «добровільні» обмеження експорту, зволікання з укладенням торговельних угод та їх впорядкуванням, технічні бар'єри, недосконалість адміністративних механізмів.

Про прихований протекціонізм ідеться тоді, коли національні виробники та імпортери ставляться в однакові умови, але внаслідок різних рівнів економічного розвитку і в результаті різної конкурентоспроможності товарів заходи внутрішньої економічної політики сприймаються закордонними партнерами саме як протекціоністські.

Окрім зовнішньоекономічного протекціонізму, для перехідної економіки України важливо забезпечити комплексний підхід до реалізації стратегії державного економічного протекціонізму, який охоплюватиме:

- інституційно-правовий протекціонізм, що забезпечуватиме захист прав та майна власників, гарантований захист інвестицій, полегшення та уніфікацію митних процедур для започаткування бізнесу;

- монетарний протекціонізм, який сприятиме розвитку національного господарства за допомогою надання кредитів, стабілізації валютних ресурсів, системи розрахунків та грошового обігу;

- фіскальний протекціонізм — зменшення податків на експортоорієнтовані галузі економіки, бюджетне стимулювання економічної ініціативи та діяльності;

- ціновий протекціонізм;

- соціальний протекціонізм (захист найбільш уразливих та незахищених верств населення, політика забезпечення підвищення доходів населення та показників якості продукції, яка споживається).

З історії розвитку економічної думки відомо, що протекціоністськи зорієнтованими були ще ранні меркантилісти (кінець XV—XVI ст.) на стадії досягнення початкового нагромадження капіталу. Так звана теорія грошового балансу зводилася до накопичення цінних металів у країнах Заходу, заборони вивезення грошей за межі держав, максимального обмеження імпорту іноземних товарів за допомогою митних бар'єрів та заохочення товарного експорту, який стимулював потік грошей з-за кордону.

Визнають необхідність застосування протекціоністських обмежень і представники класичної школи. Джон Ст. Мілль, пропагуючи принципи вільної торгівлі, наголошує на протекції новостворених галузей економіки, що забезпечить їм конкурентоспроможність у майбутньому. Мілль акцентував увагу на регулюванні державою рівноважного стану стосовно власних товарів та імпорту. Учений відзначав, що державі, яка створює штучні перешкоди для імпорту, загрожують занепад власних галузей промисловості та відплив капіталів за кордон, а в разі застосування демпінгових заходів імпорт дорожчає, відтак страждатимуть, знову ж таки, споживачі.

Представник класичної економічної теорії американець Генрі Чарльз Кері (XIX ст.), будучи прихильником А. Сміта, критикував низку його положень, зокрема теорію фрітредерства, і пропонував замінити її доктриною протекціонізму.

Найбільш цілісною та ґрунтовною теорією стала «національна система» Фрідріха Ліста, засновника «німецької історичної школи», яка була певним чином відповіддю на положення «класичної системи» політичної економії. Представники «історичної школи», розглядаючи можливості збагачення та підвищення життєвого рівня нації в аспекті всього набору соціально-економічних проблем, акцентували увагу на неекономічних за своєю природою чинниках, що впливають на економічний розвиток країни: природні умови та географічне розташування, геополітичні відносини, державна та правова системи, вплив моралі, релігійних поглядів, культури, мистецтва, преси, звичок населення на національну економіку, набуті знання та практичний досвід минулих поколінь, технічний рівень розвитку країни та, навіть, стан здоров'я нації. В основній праці «Національна система політичної економії, міжнародної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз» (1841 р.) Лист розглядає вплив державного управління та регулювання економічних процесів як основну складову національної політики, зовнішньоекономічні ж відносини Німеччини з іншими державами, особливо в перехідний період, пропонує базувати тільки на принципах протекціонізму. Водночас вільну торгівлю він вважав засобом поширення економічної експансії більш розвинутих країн, зокрема Англії, на незміцнілу економіку Німеччини. Лист надавав особливого значення національному вихованню, зокрема вирізняв важливість «економічного виховання» та «виховного протекціонізму».

Німеччина продемонструвала ефективність національного курсу відродження соціально-економічної системи, увесь світ визнав німецьке «економічне диво», а досвід «німецької історичної школи» є актуальним і нині та може стати в нагоді і для України з її транзитивним статусом.

Протекціонізм мав чимало опонентів. Одним з них є видатний економіст і ліберальний філософ Л. фон Мізес. На його думку, запровадження різноманітних протекціоністських заходів призводить до структурних деформацій у світовій і національних економіках, порушує процес оптимального розміщення економічних ресурсів та ціноутворення і, нарешті, підриває базову структуру ліберальної світової економіки — міжнародний поділ праці.

Крім того, Л. фон Мізес вважав послідовний протекціонізм одним з винуватців появи низки негативних історико-політичних явищ — націоналізму та імперіалізму. Він вважав, що лише вільний перетік товарів, капіталу, послуг, зберігаючи природний економічний «стан речей», збереже мир та демократію (як і приватну власність). До речі, економічний успіх Німеччини він вважав результатом технологічних інновацій (передусім у галузі металургійної і хімічної промисловостей), а не протекціоністської політики, стверджуючи, що німці досягли б економічного успіху і без протекціонізму.

Таким чином, протекціонізм — і як теорія, і як практика — залишається одним з вагомих інструментів національного розвитку й самозахисту. Разом з тим, його застосування та ефективність значною мірою обумовлюється всією системою світового господарства й міжнародних відносин. Отже, найкраща протекціоністська по-

літика може зазнати поразки під дією низки системно-середовищних фактів. З іншого боку, нові національні ринкові економіки та нові незалежні держави не можуть не звертатися до теорії і практики протекціонізму, що, однак, не гарантує їм успіх у світових конкурентних перегонах. Саме тому раціональна протекціоністська політика повинна: по-перше, бути автаркічно зорієнтованою на побудову національних «структур самодостатності», існування яких дасть можливість вижити нації за будь-яких змін у міжнародному середовищі; по-друге, максимально мобілізувати ірраціональну силу націоналізму як емоційну опору та джерело духовних сил національного адміністрування. Націоналістична наснага може стати засобом радикальної, хоча й не тривалої, економічної дії. Крім того, не слід забувати про радикальні цивілізаційні зрушення, яких зазнає сучасний світ. Ідеться про перехід від індустріальної до постіндустріальної цивілізації, за якої зміниться й сам протекціонізм. Слід усвідомлювати, що індустріальний протекціонізм та протекціонізм постіндустріальної доби істотно відрізнятимуться один від одного.

Література

1. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994. — С. 25.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм. — К.: Таксон, 2003. — С. 84.
3. Валлерстайн И. Конструирование народа: раса, нация, этническая группа // Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М.: Логос, 2004. — С. 98.
4. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. — М.: Логос, 2001. — С. 55.
5. Олисов И. Китай в мировых процессах // Междунар. жизнь. — 2002. — № 3. — С. 124.
6. Романова З. Латинская Америка: трудный поиск своего пути // Вопросы экономики. — 2004. — № 1. — С. 107—117.
7. Циганкова Т. М. Розвиток системи регулювання міжнародної торгівлі // Стратегії екон. розв. в умовах глобалізації: Монографія / За ред. д-ра екон. наук, проф. Д. Г. Лук'яненка. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 162—163.
8. Сіденко В. Р. Лібералізація та протекціонізм перехідних економік в глобальному середовищі // Стратегії екон. розв. в умовах глобалізації: Монографія / За ред. д-ра екон. наук, проф. Д. Г. Лук'яненка. — К.: КНЕУ, 2001. — С. 184.
9. Mises Ludwig von. Liberalism in the classical tradition. N.Y.: The Foundation for Economic Education, Inc. Irvington-on-Hudson, and Cobden Press, San Francisco, California, 1985. — P. 130—136.